

RECENSIONER

Blant skriftlærde og fariseere. Jødedommen i oldtiden. Red. Hans Kvalbein. Verbum Forlag, Oslo 1984. 274 s. ISBN 82-543-0248-0.

Denna bok vill ge något annat än en "nytestamentlig tidshistoria" sådan som denna tecknas i åtskilliga exegetiska handböcker: "Hensikten med denne boka er å gi en inføring i jødedommen slik den framsto i oldtiden som en annen videreføring av arven fra Mose og profeterne enn den kristne". Så skriver Hans Kvalbein, som redigerat boken. Den innehåller bidrag från tio författare tillhörande *Collegium Judaicum*, en arbetsgrupp med anknytning till Menighetsfakulteten i Oslo.

Boken inleds med ett kapitel om "Jødernes historie fra Esra til Talmud" (s. 12–44) av *Dagfinn Rian*. Förf. nöjer sig inte bara med en skiss av den yttre politiska historien, utan presenterar även källorna till denna drygt tusenåriga tidsperiod. Just källornas art är också sådan att det inte går att skilja politiskt, socialt och religiöst åt. Dessutom är källäget svårare för de två sista epokerna, den tannaitiska och den amoreiska, än för de tre tidigare, nämligen den persiska, hellenistiska och romerska tiden. Förf. genomför sin uppgift med hedrer.

De två följande kapitlen ägnas åt kulten och festkalendern och är skrivna av *Karl William Weyde*. Först tar han upp "Templet og tempeltjensten" (s. 45–61). Huvudkällorna är kultlagstiftningen och det kronistiska historieverket i GT, Mishna och NT. Samma källor är även relevanta för kapitlet "De jødiske høytider" (s. 62–74). Vad jag något saknar är en kritisk diskussion av de olika källornas relativa värde i dessa kapitel. Det verkar som förf. litet för oproblematiskt skulle kombinera med varandra uppgifter från GT och NT och betydligt senare texter ur Mishna. Man frågar därför efter att ha läst de annars väl skrivna kapitlen: vet vi faktiskt så här mycket? Tematiskt hör ytterligare ett kapitel nära

samman med de ovannämnda, nämligen "Synagogen og synagogeliturgien" (s. 85–102). Förf. *K. Arvid Tångberg* presenterar de tre huvudteorierna om tiden för synagoginstitutionens uppkomst: att den uppstod i förexlisk tid, under den babyloniska fångskapen eller som ny institution efter exilen. Han tar ej direkt ställning utan fastslår att man i varje fall bör räkna med en lång uppkomsttid. De äldsta arkeologiska beläggen dateras till 200-t. före vår tideräkning. Avsnittet om liturgien ger bl.a. en översikt av innehållet i adertonbönen.

Härefter följer tre kapitel om viktiga grupper på den religiösa kartan: "Saddukeerne of fariseerne" (s. 103–128) av *Reidar Hvalvik*, "Essenerne–Qumransamfunnet" (s. 129–137) av *Hans Kvalbein* och "Samaritanerne" (s. 138–142) av *Magnus Karveit*. Personligen var jag mest intresserad av avsnittet om fariseerna och konstaterar att förf. intar en hälsosamt kritisk hållning till alla källor: Josefus, Mishna och NT. Den bild han ger verkar på mig ganska pålitlig: fariseerna bildade inte en sluten grupp — ett "felleskap" — såsom Qumran-samfundet eller de första kristna. Det som kännetecknade dem framför allt var deras vaktslående om renhetsföreskrifterna och halakan, dvs. *den halaka* som baserade sig på den skriftliga och muntliga toran i dess äldre, formativa skede. Ett specialkapitel ägnas åt "Filo, diasporajøde fra Aleksandria" (s. 143–156) skrivet av *Peder Borgen*. Här understryks på ett övertygande sätt Filos representativitet för den alexandrinska judendomen och framför allt hans lojalitet mot judisk tradition trots starka inflytelser från stoicism och platonism.

Ett intressant och utmärkt kapitel är *Oskar Skarsaunes* "Loven, Profetene og Skriftene. Jødedommens bibel: kanon og tekst"

(s. 157–178). Förf. vänder sig bl.a. mot teorier om att kanoniseringen skulle vara något som formellt fastslogs på en viss tidpunkt och plats. Kanon var i stället något som organiskt växte fram. Diskussion om vissa bibelböckers status uppstod när de redan de facto tillhörde kanon och resultatet blev genomgående att de *inte* utmönstrades. Något beslut i Jabne om vad som skulle höra och inte höra till den hebreiska kanon bör man därför inte räkna med. Källunderlaget för detta populära antagande är mycket bräckligt. Detsamma gäller teorin om en standardisering av texten vid denna synod. En annan sak är sedan, att detta att *en* text slog igenom nog kan ses som en följd av att judendomen efter år 70 måste konsolidera sig.

Boken avslutas med ett kapitel om "Skrifttolkning och midrasjlitteratur" (s. 179–192) av *Arne J. Hobbøl* och ett om "Den muntliga Tora fram til Talmud" (s. 193–206) av *Øyvind Moberg Wee*. Vartdera har fått ett supplement i form av översikter över de viktigaste midrasherna och över Mishnas traktater med upplysningar om motsvarigheter i Tosefta samt var det förekommer gemara i de båda talmuderna. I all sin korthet ger dessa båda nyttig information, som man annars inte så lätt finner i handbokslitteraturen.

Noter och litteraturförteckningar till varje

kapitel har samlats i slutet av boken, vartill ännu kommer en historisk kronologi, en förkortningslista över källorna och ett register, allt mycket viktigt för bokens användbarhet. Med så många författare har givetvis inte upprepningar kunnat undvikas. I själva verket kan man läsa åtminstone vissa av kapitlen helt fristående och det hat kanske också varit författarnas avsikt. Däremot saknas nästan helt referenser från ett kapitel till ett annat, vilket skulle vara en större olägenhet än det är, om inte sak- och namnregistret funnes. Helhetsintrycket är att vi har att göra med en solid och välskriven handbok över en tusenårig epok inom judendomen, som var formativ och blev normativ. Trots att nytestamentliga källor flitigt används är det ingen "tidshistorisk bakgrund" till NT utan ett mångfacetterat porträtt av just denna *judiska* epok som så ofta karikeras i skolböcker och även i exegetiska handböcker. Här erbjuds nu fylligare och riktigare information, som borde tas vara på i undervisning om judendomen på olika nivåer. Det länder *Collegium Judaicum* till heder att ha gett oss denna handräckning, samtidigt som sällskapet utåt har profilerat sig på ett mycket angenämt sätt.

Karl-Johan Illman

Zionismen og Israel. Religion — ideologi — stat belyst ved det moderne Israel som eksempel. Udgivet af Jysk Selskab for religionsvidenskab. Red. af Per Bilde og Peter Steensgaard. Forlaget Aros, Århus 1983. 167 s. ISBN 87-7003-421-4.

Boken har framsprungit dels ur en serie föreläsningar om "religion och politik" vid institutet för kristendomsforskning vid Aarhus Universitet våren 1981 och dels ur ett seminarium i november samma år ordnat vid institutet för att fira dess tioårsjubileum. Därvid hade ämnet preciserats till det som bokens undertitel nu anger. I inledningen presenterar redaktörerna bokens uppläggning: de sex föredragen vill belysa de tre termerna såsom de har använts och fungerat i sionismens och

staten Israels historia. Fastän dispositionen är kronologisk är tematiken dock snarast problemorienterad och metoden tvärvetenskaplig.

Det första föredraget är skrivet av *Peter Steensgaard* och heter "Zionstanken i jødedommen indtil det 19. årh." (s. 13–39). Här behandlas vad man kunde kalla sionismens religiösa bakgrund. Förf. behandlar sionstankens nedslag i liturgin, där han ägnar speciell uppmärksamhet åt *Shema Jisra'el*, ader-

tonbönen och sabbats- och påskliturgins huvudtematik. Därefter går han över till liturgin på *Tish'ah be-Av* och Jehuda Halevis sionsode, som ingår där. Pendangen till sions-tanken är tolkningen av exilsituationen, *galut*, som han följer från Talmud- och Midrash-exempel, via Sa'adja Gaon, Jehuda Halevi till Maharal av Prag. I ett femte underavsnitt tar han upp frågan om hur man har sett på förhållandet mellan Israels land och torans bud bl.a. med Rashi, Maimonides och Nachmanides som exempel. Härfter vänder han sig till frågan om hur judisk kultur och religionen i Israel florerat, bl.a. som följd av invandring och slutligen till reformrörelsernas orientering till frågan om återvändandet till Sion. Författaren täcker på ett knappt utrymme ett stort fält och det möjliggörs främst genom en strikt tematisk disposition och ett genomgående undvikande av full detaljredovisning eller historisk rekonstruktion.

Detta är också karakteristiskt för de övriga föredragen. *Arne Notkin* behandlar "Zionismens historiske baggrund" (s. 40–82), dvs. vad man kunde kalla den sociala och sekulära utveckling, som ledde till utformandet av sionismen som en politisk-nationell rörelse fram till den första kongressen 1897. Här är både detaljrikedomen och den mycket elaborerade dispositionen framträdande. Dock menar jag att underrubrikerna — som är över hundra på ett fyrtital sidor! — har en delvis störande effekt genom att de onödigt hackar sönder texten och serverar sammanhängande stycken på bara tre-fyra rader. Förf. slutar med att förklara varför han inte nämnt Herzl mer än i förbifarten: Herzls tankar var inte originella och hans förtjänster ligger på det organisatoriska och diplomatiska planet. Jag håller med förf. häri och menar, att man i en bok om ideologins betydelse kan man göra så här. Dock skulle jag kanske ha tillfogat att det utan Herzls organisatoriska, diplomatiska och ledargåvor är svårt att se hur sionismen som ideologi hade kunnat få den genomslagskraft den fick. Här var hans insatser helt avgörande, skulle jag mena och hänvisar till David Vitals arbeten, varav bara det första (*The Origins of Zionism*, 1975) hann tas med i bibliografi och noter, medan det andra (*Zionism: The Formative Years* som utkom 1982) inte gjorde det. Som förklaring till sionismens uppkomst räcker i varje fall

inte att den var en reaktion på antisemitismen. Förf. har troligen rätt i att det föreligger ett dialektiskt förhållande, nämligen att antisemitismen i sin tur är en reaktion på någon form av protosionism, men att det skulle kräva ett mera djupgående studium för att klara ut dessa förhållanden i detalj.

Per Bilde fortsätter där Notkin slutade. I sitt bidrag, kallat "Zionismen og staten" (s. 83–106), följer han sionismens utveckling till statsbildningen (1948), och därefter tar han upp frågan hur statens existens i sin tur återverkar på den ideologi som lett till dess bildande. Jag tycker att han bra kan visa hur själva statsbildningen leder till en ideologisk kris för sionismen. Om statens uppkomst var sionismens egentliga mål och detta nu hade uppnåtts, ligger frågan om ideologin därmed blivit överflödigt inte bara snubblande nära utan är de facto ställd. Bilde menar, att staten från att ha varit ett mål nu blir centrum i sionismen, som samtidigt blir en statsbärande ideologi. Av speciellt intresse blir ju också frågan vilken roll religionen skall spela i denna stat. Frågan var så känslig, att man måste avge en *status quo*-förklaring till det ultraortodoxa partiet *Agudat Jisra'el* om att en kommande lagstiftning skall ta hänsyn till klassisk judisk lag på vissa områden som äktenskapsrätten, utbildningsfrågor, kashrut etc. Detta för att i en kritisk situation bevara den nationella enheten. Följden härav blev ju att den traditionella judendomen har ett starkt grepp om lagstiftningen, att Israel inte har fått en grundlag, att landet heller inte är en teokrati, eftersom det är knesset och inte rabbinatet som stiftar lagar.

Hur allt detta fungerar i praktiken belyses i två artiklar, dvs. *Ralph Waldens* "Jødisk religion og lovgivningen i staten Israel" (s. 121–134) och *Uri Jaaris* "Religion og politik i Israel i dag" (s. 135–152). Vardera är mycket upplysande och kompletterar varandra. Walden ser sakerna mera utifrån tillämpningen av vissa grundläggande principer på enskilda fall, t.ex. de berömda presedensfallen beträffande vem som är en jude i ljuset av rätten att invandra. Yaari åter belyser skillnaderna mellan de båda ytterlighetsriktningarna *Neture Karta* och *Gush Emunim* på ett instruktivt sätt.

En artikel som har ett något mera specifikt tema är *Judith Winters* om transvaluering

och transformering av vissa traditionella religiösa begrepp i den socialistiska sionismen (s. 107-120). Hon visar, att den sistnämnda i viss mening kan betraktas som en "världslig politisk religion" och att detta bl.a. kommer till uttryck i övertagandet av traditionella religiösa motiv och uttryck som ges en ny, ofta ganska grotesk utformning — åtminstone enligt min mening. Eller vad sägs om följande travesti på inledningen till Pirqe Avot: "Nahman Sirkin mottog toran från dem (de socialistiska filosoferna) och gav den vidare till Berl (Katznelson), och Berl grundlade den andra invandringsvägens stora synod..." (min övers.)? Förf. stannar vid statens grundläggning men antyder att det på 50-talet inträder en ny praxis, nämligen att överta traditionella motiv sådana som de är och införliva dem med de symbolsystem som det judiska samfundet i Israel accepterar. Detta talar enligt hennes mening för en växande insikt om att endast den judiska religionen som sådan

förmår fylla en egentlig integrerande funktion och för en större respekt för just den religiösa sidan av judendomen.

"Zionismen og Israel" är en mycket välplanerad produkt av ett sakkunnigt team. Genomförandet i alla dess detaljer gör på mig stundom ett något för utstuderat intryck, t.ex. att det heter 'Eretz Yisrael'* varje gång uttrycket möter i texten, alltså citationstecken, spärning och asterisk, som anger att ordet finns upptaget bland ordförklaringarna s. 153ff. Dessa är nyttiga i sig, liksom den samlade bibliografin i slutet. Förf. och redaktörerna har inte velat lämna något åt slumpen och en sådan inställning är nog på sin plats, inte minst när det gäller ett hett debatterat ämne, där missförstånd annars brukar vara legio. En mycket välkommen vägledning för icke-specialister, dvs. för de allra flesta.

Karl-Johan Illman

HUUHTANEN, Pauli

Juutalaissota 66-74 jKr. Sodan syyt ja siihen osallistuneet ryhmät. Helsinki 1984. Suomen Eksegeettinen Seura (4)+iv+178 s. (Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja. 40) ISBN 951-95185-5-X.

Docent HUUHTANEN disputerade år 1976 på en avhandling i nytestamentlig exegetik, i vilken han undersökte synen på egendom i Lukas' evangelium. Han har också publicerat några andra undersökningar, i smärre format, med anknytning till problematiken rik/fattig i Nya Testamentet och i Qumrantexter. Denna bok om det judiska kriget 66-74 e.Kr. utgör därför för honom en inbrytning i ett nytt forskningsfält.

I inledningen (1-11) ger författaren en kort översikt över olika uppfattningar om orsakerna till att det judiska kriget utbröt och över problematiken kring de grupper som deltog i det. Inledningen utmynnar i följande formulering: "i undersökningen strävar jag till att vid sidan av kartläggningen av krigets orsaker kritiskt granska de svar som man hit-

intills givit vid studiet av de revolterande grupperna och att söka efter lösningar, vilka verkar att naturligtast framspringa ur Josefus' verk och ur andra källor som belyser saken" (10f). Författaren preciserar uppgiften ytterligare genom att understryka att han är särskilt intresserad av att klargöra relationerna mellan seloterna och sikarierna och andelen av Judas galiléens rebellrörelse och esséerna i händelseförloppet.

Ett särskilt kapitel reserveras åt beskrivningen av källäget. (12-24). Josefus ägnas givetvis den största uppmärksamheten, och författaren visar sig vara väl orienterad i den nyare forskningen. Kuriöst nog behandlas även sådana texter som Krigsrullen och de hebreiska Syrakfragmenten i det avsnitt som rubricerats 'övriga källor'.

I kapitlet om den utveckling som ledde till kriget (25–56) ger författaren först en grov översikt över perioden från syrisk till romersk överhöghet, varvid Herodes och hans dynasti får det mesta utrymmet. Herodes' grandiosa stil, hans maktlystnad, nyckfullhet och mörka sinne fångas väl, liksom det faktum att den herodianska tiden var en period av stora socioekonomiska förändringar i Palestina. Författarens sakkunskap i frågor rörande ekonomin i landet under nytestamentlig tid kommer klart fram i avsnittet om tiden under romersk överhöghet, i vilket jämförelsevis mycket utrymme bereds åt en beskrivning av beskattningen och storgodsens — faktorer som i hög grad bidrog till att den bofasta befolkningens situation försämrades. Där till kom de religiösa och politiska konflikterna, vilka ökade i antal under de romerska prokuratorernas tid, icke minst på grund av att dessa ofta var synnerligen okunniga om förhållandena i landet och struntade i att upprätthålla goda förbindelser med lokalbefolkningen.

De yttre oroligheterna (uppror och krig) skildras i fyra avsnitt: 'Från uppror till krig' (57–70); 'De revolterandes maktkamp i Jerusalem' (71–96); 'Romarna kommer. Jerusalem kuvas' (97–102); 'Tragedin i Massada' (103–106). Skildringen är knapphändig och den återger välkända fakta. Att författaren relativt utförligt presenterar maktkampen i Jerusalem beror på hans intresse av att undersöka de i kriget deltagande gruppernas identitet och interna relationer, vilka han återkommer till i två av de längsta avsnitten i boken: 'Problemet seloterna och dolkmännen' (107–137); 'Esséerna och det judiska kriget' (138–151).

I avsnittet om seloterna och dolkmännen sällar sig författaren till de forskare, vilkas antal är i stigande, som hävdar att det *inte* går att genetiskt sammankoppla de båda grupperna. De har en särskild och distinkt historia. Seloternas parti skall ha tagit form som ett resultat av inre stridigheter bland prästerskapet i Jerusalems tempel, varvid seloterna utgjordes av en grupp av det lägre prästerskapet under ledning av Eleasar, son till översteprästen Ananias. Efter krigets utbrott sökte sig ett antal lekmän från landsbygden till deras led och valde genom lott-

kastning en landsbygdspräst till överstepräst. Att seloterna skilde sig från dolkmännen kommer till synes bland annat genom att de senares ledare Menahem dödades av Eleasar och en skara anhängare.

Dolkmännen skall ha startat som en sorts terrorister på 50-talet e.Kr., vilka senare organiserades till en särskild grupp under kriget mot romarna. Författaren går på ett förtjänstfullt sätt in på en omsorgsfull utredning av förhållandet mellan dolkmännen och Judas galiléen, en upprorsledare vid tiden för Jesu födelse, och den så kallade "fjärde filosofin" hos Josefus. I samband härmed visar han att Judas galiléen inte kan vara identisk med Judas Hiskias son, en rövarhövding som verkade i Galiléen, och som man ofta identifierat med den förre. Författaren ansluter sig till dem som anser att det verkligen föreligger en kontinuitet mellan Judas galiléen och dolkmännen, via den "fjärde filosofin". Mot bakgrunden av denna omsorgsfulla undersökning hade man också väntat sig en lika noggrann utredning av relationerna mellan seloterna och Eleasar ben Ananias. Det är nämligen inte alls självklart att seloterna startade som en grupp bland prästerskapet i Jerusalem. Termen 'selot' kan användas om vilken som helst människa eller grupp som särskilt starkt ivrar för något, utan att den därför behöver vara en organiserad rörelse. Sålunda bestrider Morton Smith att seloterna skulle ha startat som en inomprästerlig gruppering, om vi med seloter avser en organiserad rörelse; som en sådan uppstod den först efter krigets utbrott i samband med ankomsten till Jerusalem av en mängd fanatiska Rom-motståndare från landsbygden. Jag är inte säker på att Smith har rätt, men författaren ger intrycket av att hans teori är mer eller mindre självklar, och ger sig inte in på en ordentlig bevisföring.

Det sista kapitlet visar sig vara en intressant redogörelse för anknytningarna mellan esséerna och det judiska kriget. Författaren avvisar tanken på att de skulle ha spelat en aktiv roll i krigföringen, liksom också tanken att Krigsrullen skulle ha något med det judiska kriget att göra. Han är dock beredd att datera rullen till början av det första århundradet e.Kr., vilket jag finner osannolikt — det verkar vara mera sannolikt att de i rullen an-

vända militära termerna syftar på den seleukidiska militären än den romerska, och därför är en tidigare datering mera trolig.

Böcker om Josefus och/eller det judiska kriget är sällsynta i Norden, enkannerligen på finska (jag kan inte erinra mig att ha sett någon tidigare bok på finska); bristen av goda framställningar på detta viktiga område

är så stor, att detta arbete ingalunda avhjälper den, men man får kanske hoppas att författaren själv fortsätter eller inspirerar andra att lägga nya arbeten vid sidan av denna välskrivna bok.

Nils Martola

DOKUMENT

Den tredje nordiska kongressen i judaistik

I enlighet med styrelsens för Sällskapet för judaistik forskning beslut arrangerades den tredje nordiska kongressen i judaistik i Åbo, Finland, den 9–12 juni 1985. För att genomföra de lokala arrangemangen hade styrelsen utsett ett kongressutskott med följande medlemmar: Prof Karl-Johan Illman (ordf.); prof Nils G. Holm; teol.dr Karl-Gustav Sandelin; fil.dr Tore Ahlbäck; fil.kand. Stéphane Bruchfeld; teol.dr Nils Martola (sekr.). Sällskapets sekreterare Bruchfeld skulle fungera som liaison till styrelsen.

Drygt 50 personer från Danmark, Finland, Norge och Sverige hörsammade kallelsen, vilket motsvarade det beräknade antalet deltagare. Från Danmark kom glädjande många, medan antalet norrmän var lågt, till en stor del beroende på att tidpunkten var oläglig (examinationsperioden var i full gång i Norge). Som kongresscentrum fungerade Turun Kristillinen Opisto (Åbo Kristliga Institut), beläget strax utanför stadens centrum, med stor vana att inhysa konferenser och symposier av olika slag. Fördelen med detta arrangemang var att allting kunde äga rum inom samma väggar, och nackdelen att det inte gav något naturligt tillfälle till sight-seeing i Åbo med omnejd, förutom vid en arrangerad tur på tisdagkvällen (11 juni), i samband med en konsert i det judiska för-

samlingshuset. Den judiska församlingen i Åbo ställde beredvilligt upp och förevisade den vackra synagogan, lånade ut samlingshuset för konserten och bjöd på kvällsté, vilket uppskattades av deltagarna.

Vid de officiella förhandlingarna valde kongressen följande styrelse för Sällskapet för judaistik forskning intill nästkommande kongress: som ordförande: prof Karl-Johan Illman, Åbo; som styrelsemedlemmar: specialbibliotekar Ulf Haxen, Köpenhamn; lektor Peter Steensgaard, Århus; prof Tapani Harviainen, Helsingfors; lektor Dagfinn Rian, Trondheim; prof Tryggve Kronholm, Stavanger; prof Helmer Ringgren, Uppsala; doc Bo Johnson, Lund. I ett omedelbart därpå följande styrelsemöte valde den nyvalda styrelsen inom sig Ulf Haxen till viceordförande. Styrelsen fungerar för övrigt som redaktionskommitté för tidskriften Nordisk judaistik.

Programmet för kongressen såg ut på följande sätt:

Söndagen den 9 juni kl 12–17 ankomst till kongresscentrum (Turun Kristillinen Opisto; Ringbrynjegatan 7, 20380 Åbo); mottagning, inkvartering. Kl 17–18 middag. Kl 19 kongressen öppnas. Hälsningsord av kongressutskottets ordförande prof. Karl-Johan Illman, föredrag av prof. T. Harviainen: Drag

ur den finländska judenhetens historia. Kl 21 bastu, kvällste, fri samvaro.

Måndagen den 10 juni kl 8-9 frukost. Kl 9-12 session: Antikens judendom. Ordförande: Prof. Benedikt Otzen. Föredrag: H. Räisänen: Paulus' brytning med Israels förbund. R. Syrén: Targumerna och versionerna. P. Stille: Edom — broder och fiende. A. Hultgård: Gudstro och gudsbild i tidig judendom. Diskussion efter varje föredrag. Kl 12-13.30 lunch. Kl 13.30-17 session: Judisk historia och kultur I. Ordförande: Prof. Helmer Ringgren. Föredrag: U. Haxen: Cairo Geniza'en — Fund & Forskning. H. Trautner-Kromann: Jødisk polemik fra 1. korstog til fordrivelsen fra Spanien. T. Katz: Judarna i Kina. M.H. Narrowe: Zionistiska aktiviteter i Sverige under första världskriget. H. Rohlén-Wohlgemuth: Manès Sperber. En stor europés liv och verk. Kl 17.30 middag. Kl 19 J. Vogt: Ordmagi og antisemitisme. Kl 21 bastu, kvällste, fri samvaro.

Tisdagen den 11 juni kl 8-9 frukost. Kl 9-12 session: Undervisning om judendom. Ordförande: Doc. Bo Johnson. Föredrag: M.N. Christensen: Jødedommen i religionsundervisningen i Danmark. Kristendom på barnestadiet eller myndigt individ? K.-J. Illman: Några centrala judiska begrepp i det finlandssvenska skolboks materialet. T. Vir-

tanen: Judendom och sionism i det kursformade gymnasiet i Finland. B. Wahlström: Bilden av judarna och judendomen i gymnasiets religionsundervisning i Svenskfinland. Kl 12-13.30 lunch. Kl 13.30-17 session: Judisk historia och kultur II. Ordförande: Doc. Gunnel André. Föredrag: A. Neuman: Marc Chagall och chassidismen P. Ahokas: Judisk/kristen symbolik i Bernhard Malamuds roman God's Grace. S. Hansson: Definitioner på antisionism. J. Ilicki: Rapport från forskningsprojektet "Judisk identitet — förändringar i samband med migration". R. Kvam: Exodus 1947. Kl 17.30 middag. Kl 18.30 Exkursion till teologiska fakulteten vid Åbo Akademi, Donnerska institutet för religionshistorisk och kulturhistorisk forskning och till Judiska församlingen i Åbo. Kl 20 S'brennt — sång och recitation av Elis och Seela Sella, ack. Jani Uhlenius; i judiska församlingshuset.

Onsdagen den 12 juni kl 8-9 frukost. Kl 9 R. Heinonen: Antijudaism och antisemitism i den tyska kyrkokampen 1933-45. Ett bidrag till ansvarsproblemet i den teologiska judaistiken. [+ en rapport av M. Ruge om ett antisemitiskt intermezzo.] Kl 10-12 kongressen väljer styrelse för Sällskapet för judaistisk forskning, och diskuterar aktuella frågor. Avslutning. Kl 12 lunch.